

Наталія Зіневич

Етноніми *роми*, *цигани* в сучасному українському науковому дискурсі

Впродовж десяти років в українській мові спостерігається стрімка тенденція до поширення побутування терміну *роми*, як в офіційному діловодстві, нормативно-правовій базі, так і в публічному просторі. Зі становленням української мови як державної дослідження та впорядкування національних терміносистем та їхніх підсистем набуло вагомого значення.

Об'єктами розгляду у цій статті є співіснування в українському науковому дискурсі останнього десятиліття традиційного етноніму *цигани* та етноніму-неологізму *роми*. Багатозначність слів-понять, наукових термінів та категорій не обмежується співвіднесенням дефініцій і завжди потребує додаткових домовленостей стосовно їх використання. Спробуємо предметно розглянути лексико-семантичні, словотвірні й граматичні особливості термінів, багатозначність етнонімів та лексичні інновації в етнонімі-новотворі, а також вплив деяких чинників, зокрема «лінгвістичного повороту», на оновлення мови української науки, ідеології політкоректності, політизації етнічності ромськими громадськими лідерами.

Наукова комунікація, що здійснюється через науковий текст, залежно від предмету мовлення співвідноситься з науковою діяльністю її учасників, їхнім науковим знанням. Рівень володіння професійною мовою «лінгвістичний капітал» (П. Бурдье), на рівні з культурним капіталом становлять підвалини академічного рівня вченого і дослідного напрямку, в якому він працює й станом науки у цілому. Одним зі складних наукових понять, що поєднує в собі поряд із лінгвістичними й екстралінгвістичні складові, однаково необхідні для розуміння та інтерпретації тексту, є дискурс. У цій роботі дискурс трактується як мова, занурена в ситуацію наукової комунікації, що припускає багато вимірів (Карасик 2002: 226). Спільна комунікативна діяльність адресанта і адресата, що акцентується в дефініції дискурсу, пов'язана з його інтерактивною природою. Тож суб'єкти комунікації пов'язані взаємними очікуваннями і установками, спільністю проблем, загальним інтересом до предмету спілкування, взаємодією в певному соціокультурному контексті.

Історія понять, як вважає Р. Козеллек, «займається дослідженням і встановленням цієї різниці чи конвергенції між старими поняттями та сьогоднішніми пізнавальними категоріями» (Козеллек 2005: 351). Сучасна історія понять є продуктом «лінгвістичного повороту», що переозначив контекст. Отже, історія понять передбачає визначення сенсу слова-поняття в історичному і лінгвістичному контекстах, структуроване певними ієрархічними зв'язками, класифікаціями, типологіями.

Для концептів, вербалізованих словами *нація, спільнота, етнос*, у суспільних текстах епіцентром формування прагматичної лексики української мови на сучасному етапі стали поняття *ідентичність* (якість) та *ідентифікація* (дія) (Динамічні процеси 2008: 203).

Сучасні тренди ромських студій в Україні, що дискутуються впродовж останніх років в умовах інтелектуального розмаїття у європейських ромських студіях, базуються на наступних судженнях: фокус на різних вимірах і виявах множинних ідентичностей, стратегіях і тактиках поведінки соціальних колективів та їхніх окремих членів; розгляд ромського компоненту в рамках регіональних ідентичностей; вивчення взаємних рецепцій, сформованих у мультикультурній взаємодії; нерівномірний рівень розвитку термінологічних категорій, увага до їх полікоректності у суспільному дискурсі.

Спостерігається повторне «відкриття» ромської мови із залученням нового дослідницького інструментарію, картографуванням окремих діалектів і локальних говірок, вивченням окремих слів-концептів ромської культури, посиленням ролі ромської мови у процесі політизації етнічності ромів. Ведуться дискусії щодо запровадження етнічної термінології: *ромá/роми* (мн.), *ром* (одн. ч. р.), *ромні* (ж. р.); *романі* тощо (Зіневич 2016).

Проблеми етнімів, як особливого типу найменувань, вже давно перебувають в сфері інтересів багатьох наук: ономастики, етнографії, історіографії та ін., і містять в собі величезний обсяг інформації, культурно-ідеологічний контекст, занурення у мову описування та пояснення «іншості». Етнімі можуть бути нейтральними, позитивними або конфліктними.

Мета дослідження полягає в тому, щоб простежити, як під впливом культурного контексту, змін в офіційній мові, ідеології політкоректності змінюються мовні форми вживання етнімів *роми, цигани*, як наукових термінів в українських соціогуманітарних дослідженнях.

На Закарпатті проживає найбільша ромська громада країни, яка становить чверть ромського населення України. Як зазначала в першій половині 2000-х років лінгвіст М. Романюк, «соціально зумовлені інновації у сфері закарпатоукраїнської етнімії мають поодинокий характер, однак серед інших соціально зумовлених змін у закарпатоукраїнському ономастиконі вони вирізняються суто політичною мотивацією». Дослідниця застерігала, що новотвір *роми* не приживеться, через буквалізацію значення, народноетимологічне

переосмислення внутрішньої форми лексем: «сумнівною, на нашу думку, є доцільність запровадження в офіційний вжиток нового для української мови етноніма-неологізма *ром*, адже традиційне *циган* прекрасно виконує ідентифікаційну функцію, тоді як етнонім-неологізм *ром* вступає в омонімічні зв'язки з апелятивом *ром* (вид алкогольного напою), а також з похідними іменними варіантами від офіційного імені Роман. Таким чином, соціально зумовлені інновації у сфері закарпатоукраїнської етнонімії можна кваліфікувати як надлишкові» (Романюк 2005).

Подібні застереження озвучували російські лінгвісти, фахівці з ромських студій Л. М. Черенков та В. В Шаповал: «Украинские коллеги уже руководствуются рекомендациями властей на официальном уровне, но пока не думают, как трудно будет втолковывать гражданам смысл этого переименования. Кроме того, далеко не все цыгане готовы называть себя словом *рома*. Это этноним значительной части цыганского народа – но он отнюдь не универсален» (Шаповал б. р.).

Ще одним аргументом є те, що у східнослов'янських мовах етнонім *циган*, як історичний термін, не має виключно негативної і образливої конотації, як в мовах інших країн Європи, в яких це слово набуло негативного відтінку теж порівняно недавно. Етнонім, на думку В. Шаповала, можна вважати нейтральним у російській науковій мові, а в літературній мові він має як нейтральні, так позитивні і негативні конотації. На цьому питанні ми зупинимось трохи згодом. Вчений слушно застерігає від сліпого слідування привнесеним у східнослов'янські мови з іншого соціокультурного контексту настановам політкоректності і радить не вихолощувати мовні традиції, які фіксують широку палітру відтінків у словах з основою *циган*-. Як зазначає вчений, вивчення цих слів дозволить глибше зрозуміти цигансько-слов'янські інтеракції, контакти, зв'язки, що тривають (Шаповал 2013: 48). Усталеність українсько-циганських контактів підкреслює і перекладач А. Любка: «Дивовижна взагалі річ, яку мало хто в Україні знає: саме роми є тією національною меншиною, що найчастіше називає своєю рідною мовою українську» (Любка 2015). Це підтверджують і дані перепису населення 2001 р. Якщо більшість меншини виявились значною мірою русифікованими, у даних загальних переписів роми, окрім російської, найчастіше обирали після циганської, українську, угорську, молдавську та кримськотатарську як рідну серед усіх національних меншин України.

В двохтисячних роках у міжнародних правозахисних документах і нормативно-правових актах активно впроваджувався термін *рома/роми: Roma, Rom, Roms*, нім. *Sinti und Roma*. Під час підготовки захисту тексту дисертаційного дослідження та автореферату в 2005 році, для мене на той момент не було дилеми слововжитку, бо термін *цигани* в Україні був офіційним для по-

значення етносу. На користь цього свідчили й історіографія, і джерельна база, що були в фокусі моєї роботи. Термін *цигани*, – був і наразі залишається формою літературної мови, етнонімом нейтральної номінації на рівні формального спілкування в письмовій і розмовній мові (СУМ). Тож основну увагу я намагалась сфокусувати на різних вимірах і виявах множинних ідентичностей циган України, що виявлялась в наявності численних етнонімів нижчого таксономічного рівня (Зіневич 2005).

Втім, усі наступні роки це питання не зникало з порядку денного. Впродовж десяти років слововжиток слів *роми*, *ромський* став досить поширеним не лише серед ромських громадських діячів і правозахисників, а й серед державних службовців і співробітників мас-медіа. І досі питання про етнонім *роми*, – ділить першість серед запитань журналістів поряд з питанням, чи правда, що предки циган походять із Індії. Цікаво, що саме ці дві характеристики для макросупільства – спільність походження та загальна назва, як зазначає румунський дослідник П. Матей, сприймаються впродовж двох останніх століть як етнооб'єднуючі маркери (Rom sau țigan 2012: 17).

Але питання слововжитку етнонімів ускладнене кількома рівнями багатозначності: наявністю низки етнономінацій, регулюванням сфер вживання, вторинними етимологічними нашаруваннями.

1. Регулярна багатозначність етнонімів

Етноніми – це особливий шар ономастичної лексики для іменування етнічних груп. Специфіка етнонімів полягає в індивідуалізації не окремої людини, а певного колективу людей. Етноніми зберігають цінну інформацію, необхідну для розуміння сучасних процесів і для реконструкції історичного минулого, для вивчення питань етногенезу, етнопсихології і етносоціології.

До проблемних зон етноніміки відносять, по перше, розгляд етимології, створення семантичної класифікації етнонімів, визначення обсягу поняття етноніму, для чого необхідно враховувати існування етнічних спільнот різних таксономічних рівнів і порядків. Але в цій статті ми не будемо зупинятись на питаннях етнічної таксонімії.

Багатозначність в сфері етнонімів проявляється по-різному. Існуючі види етнономінацій на позначення етнічних спільнот залежать від напряму здійснення номінації (авто- та зовнішніх етнонімів) та сфери вживання (офіційних етнонімів, етнофолізмів й етнонімів-прізвиस्क). Етнонімічне значення може бути семантичної базою (етнометафори) або результатом перенесення (етнічні прізвиська).

Враховуючи неможливість у багатьох випадках з'ясувати мотивації і можливість помилкової етимології таких найменувань, дослідники розгляда-

ють найменування предметів (*циганська голка, циганський ніж*) і продуктів, порід тварин (*циган*), танців (*циганочка*), кулінарних виробів (*печиво рука цигана*), що збігаються за формою з етнонімом, як межові випадки між багатозначністю і омонімією.

Перенесення може базуватись на асоціаціях за схожістю представників того чи іншого етносу за ознаками зовнішності, соціального статусу тощо. Певну роль відіграють і оціночні конотації. Семантичні перетворення етнонімів на основі метонімії представлені переносами найменувань з етнічної приналежності особи, – (*циган* → 'кочівник, волоцюга, мандрівник', *циганка* → 'ворожка, провісниця', *циганити* → 'випрошувати').

Значення етноніма може змінюватися в бік розширення або звуження значення: *цигантерія* → 'польська богема, поет, мандрівний спосіб життя на кшталт циганського' (ВТССУМ).

Полісемія в сфері етнонімів може бути радіального і лінійного типів. Це явище історично розвивається і може стати причиною утворення *омонімів*, деякі з них розвивають цілу низку переносних значень.

Синонімія в сфері етнонімів ґрунтується, перш за все, на денотативній тотожності слів, тому що мова йде про різні найменування одного етносу. Синонімами виявляються етноніми, що представляють різні способи і моделі етнонімотворення, різнооб'ємні етнонімічні номінації, самоназви народів (автоетноніми або ендоетноніми) і назви, дані їм ззовні (алоетноніми або екзоетноніми). В системі мови ці відмінності видаються не настільки принциповими, можна припустити існування певних контекстів, в рамках яких відбувається нейтралізація таких семантичних відмінностей.

Синонімічними виявляються етноніми в своїх переносних значеннях, що свідчить про те, що етноніми мають схожі семи, які реалізуються під час вторинної номінації (*циган* → 'бродяга').

Етноніми можуть бути як нейтральними, характерними для літературної мови, такими, що вживаються в офіційно-діловому спілкуванні (*німець, француз, італієць*), так і експресивними, тобто номінаціями з негативними конотаціями, які вживаються в розмовній мові і проникають звідти як засіб стилізації в творах художньої літератури (*фріц, макаронник*). Експресивні етноніми виникають в різних соціолектах, тобто в мові окремих соціальних груп, в діалектах і жаргонах. Як правило, вони «заряджені» негативною конотацією, тому відносяться до пейоративних.

Отже, від нейтральних найменувань етнічних груп слід відрізнити етнічні прізвиська – вторинні, непрямі найменування, містять експресивно-оціночну характеристику. Все незрозуміле, нелогічне, безглузде з точки зору носіїв мови, що порушує прийняті в суспільстві морально-етичні норми, пов'язується з представниками інших народів, і це відбувається в лексико-

фразеологічної системі мови. Таким чином, етноніми можна визнати найважливішою одиницею в формуванні та закріпленні етнічних стереотипів.

Реалізуючи оціночний заряд, етноніми виявляють опозицію «свої – чужі». Тому деякі семантичні переосмислення етнонімів носять пейоративний характер. Етноніми використовуються як лайка або клички тварин, що обумовлено загальною пейоративною тенденцією номінативного процесу побутово-розмовної мови.

У певних умовах синонімічні відносини встановлюються між етнонімами завдяки наявності подібних конотативних ознак у найменувань абсолютно різних народів. Свого роду антонімічні відносини встановлюються між етнонімом в особливому порівняльному контексті деяких прислів'їв. З народами, зазначеними в прислів'ях, пов'язані в наївній мовній свідомості уявлення про полюси етнічної відмінності. Також це свідчить про кардинальну відмінність їх один від одного за етнопсихологічними особливостями.

Втрачаючи природні функції індивідуалізації, ідентифікації, зазнаючи якісних змін у семантичній структурі, етноніми набувають рис апелятивів, які здатні актуалізувати фонові знання мовців, пов'язані з широким колом асоціацій, що безпосередньо впливає на фразеологізацію відетнонімічних символічних значень (Ужченко, Ужченко 2007). У прислів'ях етноніми виступають в своїх основних значеннях, без переосмислення, проте виявляються в особливому порівняльному контексті: *крутить як циган сонцем* – 'мається на увазі майстерна брехня, крутість, крадіжка'.

Наведемо кілька іронічних конотацій фразеологізмів у порівняльному контексті з використанням етноніму *циган*: *якби циган так мав муку, як не має масла, то давно купив би сиру і зварив би вареників* – 'мріяти про щось недосяжне'; *циган своє за тин тягне, та ще хвалить, що добре було* – 'хвалькуватість'; *такий знаючий, як циган до пасіки* – 'некомпетентний у невластивій сфері діяльності'; *як (мов, ніби і т. ін.) циган до сала, зі сл. ласий, охочий* – 'дуже, надзвичайно'; *ніби циган сонцем (решетом)* – 'маніпулює, намагається ввести в оману, хитрує' (Українські приказки 1993).

2. Етнонім *цигани*

Чи належить в сучасній українській мові етнонім *цигани* до етнофолізмів – лексико-семантичної групи етнонімів з негативними конотаціями?

Здебільшого, етнофолізми це номінації з негативною оцінкою, в яких відображаються застарілі кліше й упередження, негативне сприйняття носіями мови своєрідності, незвичайних, особливих рис способу життя, комунікативної поведінки іншого народу, а також специфічних ознак його мови і мовної культури. Негативні експресивні етнономи зі сторонніми образли-

вими алюзіями, притаманні для усіх часів, усіх мов і діалектів. Їх виникнення може бути обґрунтовано історично, політично і психологічно. Етнофолізми відображають колективні упередження певної спільності по відношенню до «інших», «чужих». Ці упередження передаються від покоління до покоління, незважаючи на те, що привід до їх виникнення давно застарів або взагалі стерся в пам'яті носіїв мови.

І дійсно, *Циган*, як образ є надзвичайно стійкий, клішований і містить низку описових характеристик: низький, смаглявий, темноволосий, чорноокий, спритний тощо. Про це свідчить номенклатура спеціальних термінів як в соціолектах, так і в стійких сполуках і народних назвах тваринного і рослинного світу.

На прикладі іхтіонімів, досліджених українськими лінгвістами Р. Міняйлом та В. Кальком, – асоціативно мотивовані назви риб, як номенклатурні, так і народні, виявляють мовні засоби концептуалізації іхтіофауни в етносвідомості українців, у їхній науковій і наївній картинах світу. Зокрема, структури неістинних, фігуральних знань, – представлені знаками з переносним значеннями. Незначну репрезентованість асоціативно-термінальної мотивації іхтіонімів вчені пояснюють передовсім тим, що найбільш активно виникали ті назви, які найпрозоріше мотивовані біологічними особливостями риб і відповідно є зрозумілими й прозорими для більшості мовців. Найбільш продуктивною є модель метафоричного перенесення ЛЮДИНА → РИБА, що зумовлено дією найбільш універсального принципу метафоричної переінтерпретації – антропоморфізму (Калько 2015: 49).

Значна частина народних назв риб утворена на ґрунті зовнішньої подібності людини й риби: яскраве, строкате забарвлення луски нагадує колір одягу людини чи її загальний зовнішній вигляд, пор.: *циганка* (лин озерний) – «з віком загальне забарвлення темнішає аж до чорного кольору» (Калько 2015: 46-47); *циганська рибка* 'неістинна дрібна рибка'; *циганок* 'біологічний різновид лящя'; *цигані* 'скупчення дрібних риб верховодок'; *циганська риба* 'пуголовок'. Відбувається метафоричне перенесення через позначення чогось відмінного від звичайного (невеликого розміру). Така модель властива не лише рибальській сфері. Порівняльні фразеологізми використовуються з певною еміційно-оцінною метою, як образні еквіваленти позбавлених емоційності слів.

Якщо дощить, коли світить сонце, кажуть *циганський дощ*. За словами відомого фразеолога В. Ужченка, *сліпий дощ* (синонім до *циганський дощ*) є стародавнім фразеологізмом і може асоціюватися з різними реаліями: багато світла, зблиски, сяння. Як зазначає Р. Міняйло, «ці дві риси – незвичність реалії та її блиск, можливо, лягли в основу стійкої словосполуки *циганська риба* на позначення карася золотистого, який відрізняється від звичайного карася високим і коротким тілом і забарвлення його мідно-руде або червонувато-золотисте, плавці червоні. З рудим кольором може бути пов'язана й вну-

трішня форма фразеологізму *циганський дощ*, який називають ще *рудавиною*, бо господарі вірять, що від нього полотно порудіє. Є модель перенесення образу цигана – «відрізняється передбачливістю й хитрістю». Чорноморські рибалки бичка-кругляка називають *циганом* бо його складно піймати. Об'єктом метафоричного перенесення за цією ж моделлю став і лін озерний, якого на Закарпатті і місцями на Буковині називають *циганською рибою*. Внутрішня форма цієї словосполуки стає прозорою, якщо розглядати образ лина на тлі паремій, пор.: *Лин вилинає, а карся очешуть* 'хитра людина завжди уникне небезпеки', *ходить як лін по дну* 'поводиться тихо, не привертає до себе уваги' тощо» (Міняйло 2013: 121).

Із мовлення рибалок Нижньої Наддніпрянщини: *пійма́ть ци́ганку* 'нічого не піймати', *циганка* – 'дрібна', 'неістівна', або ж 'передбачлива й хитра' риба. Цей фразеологізм могли утворити як за моделями «відрізняється від звичайного маленьким розміром», так і за моделлю «відрізняється від звичайного передбачливістю й хитрістю» (Міняйло 2013: 121).

Згідно з дослідженням І. Гороф'янюк, численні флорономени, пов'язані з етнонімом *цигани*, утворені на підставі зовнішніх ознаках: «забарвлення», «розмір». Найактивніше твірне слово – *циган* з огляду на темний колір шкіри представників цього етносу: *циганка* 'горошок чорний', *цигани* 'чорнобривці розлогі', *циганка* 'сорт картоплі з темною шкіркою', *циганка, циганки, циганки, циганочки, циган'їўки* 'сорт яблук темно-червоного забарвлення' (Гороф'янюк 2010). У східнополіських говірках М. Поістогова фіксувала номени *цигани* 'сорт помідорів', *циган* 'сорт часнику городнього', *циганка* 'сорт вишні'.

Означення *циганський* має сему 'великий розмір' і в інших ідеографічних сферах, пор.: *циганська голка* 'голка великого розміру', епітет *циганський* стосовно яскравої одягу з великими деталями. (Гороф'янюк 2010).

Цікаві закономірності виявляє і ареалогічна поведінка флорономенів, похідних від етнонімів. Найбільша їх концентрація спостережена у подільському (24 номени) та закарпатському говорі (21 номени) української мови, що зумовлено тісним сусідством та історичними контактами з представниками цих етносів. Найширші асоціативні поля, за підрахунками І. Гороф'янюк, утворюють назви *татарин* (25 флорономенів на позначення 12 рослин та 4 сортів), *циган* (17 назв – 9 рослин і 5 сортів), *жид* (16 флорономенів – 10 рослин і 3 сорти). Власне, наявність у лексичних системах таких похідних для одних етнонімів, за відсутності аналогічних дериватів для інших, уже свідчить про особливе місце образів відповідних етносів у мовній картині світу українців (Гороф'янюк 2010: 51).

Багатозначним є термін *циганська дорога*, який позначає різновид шва у вишивці та тип орнаменту на подільській писанці. В Україні поширені також топоніми, а особливо мікротопоніми типу *Цигани, Циганське, Циганський яр, Циганська балка, Циганська гірка, Циганівка, Циганка*. Окрему групу антро-

поніміки становлять поширені прізвища: *Циган, Циганенко, Циганков, Циганишин, Циганко, Циганок, Циганюк, Циганчук* (Редько 1966: 25).

Отже, ми можемо говорити, що етніонім *цигани* належить до числа найбільш вживаних етніонімів в українській мові, має розмаїті традиції вживання як в прямому, так і в переносному значенні в багатьох царинах традиційної культури.

3. Етніонім та етнічні стереотипи

Для виявлення специфіки семантики етніонімів необхідно враховувати їх зв'язок з етнічними стереотипами, що входять в конотацію етніонімів (передану словом додаткову щодо предметно-логічного змісту слова інформацію як раціонального, так і емоційно-оцінного характеру). *Етнічні стереотипи* – є відносно стійкими, схематичними і емоційно забарвленими уявленнями одного етносу про інший (гетеростереотипи) або про самого себе (автостереотипи). Переважно уявлення етносу про самого себе носять позитивний характер, уявлення ж про інші етнічні групи відрізняються негативним характером. У цьому можна вбачати прояв етноцентризму.

Етнічні стереотипи можуть бути виражені в мові у вигляді слів, словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв та приказок, синтаксичних конструкцій, анекдотів, жартів.

Етнічні стереотипи проявляються на різних рівнях мови використанням певним чином маркованих мовних одиниць. Саме етніонім є основною лексичною одиницею, що фіксує етнічний стереотип. Відображаючи живі процеси етногенезу та соціально-політичного розвитку, система етніонімів має відкритий характер.

Похідною етнічних стереотипів є процес утворення *етнічних прізвищ* – «непрямих», стилістично маркованих назв етнічних груп, що містять образно-експресивну характеристику представників певного етносу, а також оціночне ставлення суб'єкта – від добродушно-жартівливих до зневажливих. Як відомо, при перенесенні значення запускається в дію асоціативний механізм, який призводить до актуалізації конотативних компонентів в семантичній структурі слова.

Етнічно стереотипізовані образи карнавальних «циган» широко представлені в різних сегментах святково-видовищної культури, зокрема в драматично-видовищному фольклорі українців, що побутує зокрема в контексті різдвяно-новорічної та весільної обрядовості (Курочкін 2008).

Післявесільний період в українців насичений різноманітними ігровими моментами. Церемонія рядження гостей та гуляння їх по селу на території середньонадніпрянського регіону має назву *цигани*. Номінація вказує на

агентів церемонії. *Цигани* – весільний обряд, який складається із збирання «циганами» (рядженими — Н.З.) різної данини, яку потім пропивають; люди, які беруть участь в обряді (Грінченко 1909 IV: 429).

До числа етнофолізмів можуть переходити звичайні, нейтральні номінації інших народів, якщо вони вживаються в певному контексті і з особливою інтонацією, й часто має негативні конотації: *Всі вони цигани* (так можуть казати про угорців, румунів, болгар та інші етноси балкано-карпатського регіону).

У багатьох значеннях фразеологізмів з етнонімом *цигани* простежується негативно-оцінна характеристика. Як правило, цигани зображуються як брехуни, злодії, жебраки, гравці причому деякі з якостей, якими українці наділяють циган, повторюються і в стереотипах, що відносяться до інших народів (євреїв, татар, греків). Їм приписують такі ж характеристики, як і циганам – злодії, злочинці, жебраки, брехуни, марнославні. Однак існує низка позитивних конотацій у фразеологізмах: талановиті, музикальні, вправні, майстерні, витривалі, темпераментні.

Жанрова специфіка анекдоту, основною метою якого є бажання пожартувати над особливостями поведінки народу, впливає на вибір фрагмента етностереотипів.

Загальну картину значною мірою можуть доповнити і збагатити численні й різноманітні відетнонімічні деривати, апелятиви етнонімічного походження, лінгвоніми й фразеологічні одиниці з етнонімічними складниками. Набування етнонімом цілого набору додаткових конотацій сприяє виникненню у нього нових переносних значень і робить можливим його функціонування в складі фразеологічних одиниць. Так, значна кількість українських фразеологізмів з етнонімом *цигани*, складають фразеологізми, що містять слово (*циган, циганський*). І це природно, адже даний факт обумовлений досить тривалими культурними контактами двох етносів впродовж декількох століть.

Цигани асоціювалися в українців з обміном коней і ковальством: *менджує словом, як циган кіньми; міняється як циган; міняє як циган кобилу; тарабанить як циган кіньми; наліг як циган на ковадло; наліг як циган на точило.*

Один із характерних стереотипів – марновірство і пусті обіцянки: *збирається як циган молотити; обдурив мов циган на ярмарку; віра як циганська міра; у мене (каже циган) три сини та всі три угадьки: як скажуть – один, що буде дощ, другий, що сніг, третій, що соняшно – як раз котрий вгада!* (Українські приказки 1993).

Фразеологізм *циганське тепло* вживається у протилежному значенні та означає низьку температуру повітря та холод. Виник він, на думку І. Агаркової, бо у циган, як відомо, не було своїх хат, ночували вони просто неба за будь-якої погоди. Фразеологізм *проймає циганський піт* у фразеологічному

словнику української мови пояснюється як 'хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду'. Етимологію цього фразеологізму дослідниця схематично передає у такий спосіб: *проймає циганський піт* – 'холодно' → 'живуть дуже бідно' → 'не мають власних хат і теплої одягу' → 'дуже мерзнуть і дрижать від холоду'. Також етимологію можна пояснити по-іншому: *проймає циганський піт* → 'страшно' → 'боятися, щоб хтось не побачив' → 'тремтять від страху' (Агаркова 2011: 9).

Отже, фразеологізми характеризують і розкривають, перш за все, внутрішній світ українців, їхні уявлення й емоційну оцінку своїх сусідів, ставлення до чужої культури, релігії та побуту.

4. Етнонім-неологізм *роми* в українській мові

Лексичні інновації, за відомою класифікацією неологізмів Н. Котелової, складають: новотвори (нові похідні слова), неозапозичення (нові запозичення) та неосемантизми (нові значення слів, нові слова-значення) (Котелова 1978). Терміном *новотвір* означаємо нові слова, створені в системі української мови за власними словотворчими зразками. Як засвідчують реєстри новітніх словників, саме такі інновації переважають у сучасному українському лексиконі. Доказом цього є аналіз поповнення старих словотвірних гнізд, складу гнізд, утворених від нових лексем, як питомих, так і запозичених (Динамічні процеси 2008: 12).

Термін *роми* в українській мові є новим. Він є запозиченим із ромської мови автоетнонімом *ром* (одн.), *ромá* (мн.). Під час входження в український слововжиток відбулись видозміни шляхом пристосування до українських правил відмінювання *ромá* → *роми* → *ромський*. Подібні запозичення в інших європейських мовах, зокрема англійську і німецьку, відбувалось на кілька років раніше.

В світі вже понад чверть століття відбувається стрімка політизація етнічності циган Європи. Як зазначає український історик М. Тяглий: «В умовах необхідності більш ефективного захисту прав і протистояння дискримінаційним діям з боку адміністрації в середовищі ромів активізувалися пошуки такої моделі ідентичності, яка б відображала дану групу радше як єдину спільноту із різноманітними етнокультурними варіаціями, ніж як штучну конструкцію з географічно й культурно віддаленими одна від одної частинами. На це, зокрема, спрямована діяльність деяких ромських національно-культурних організацій. Серед завдань, які вони ставлять перед собою, крім вирішення насущних соціальних проблем – побудова панєвропейської моделі

ідентичності» (Тяглий 2009). Складовою цього процесу стало впровадження терміну *роми* як офіційного в державних документах низки європейських країн.

Така діяльність була розпочата ромськими громадськими діячами та публічними інтелектуалами на початку 1970-х рр. Зокрема, рішення з цього питання було прийнято на першому Всесвітньому ромському конгресі в Лондоні в 1971 р. (Davidová 2011). Ім'я було зареєстровано міжнародними організаціями, такими як ООН, ЮНЕСКО, Комісія з прав людини та ін. На п'ятому Всесвітньому ромському конгресі, організованому Міжнародним союзом ромів у липні 2001 р. в Празі учасники прийняли «Декларацію народу рома» (Rom sau țigan 2012: 22). Таким чином у міжнародному публічному полі були зроблені кроки, спрямовані на утвердження одного із автоетнонімів *Roma* як того, що може замінити алоетнонім *Gypsy* в англomовному політико-правовому і суспільному дискурсі.

Сучасний етап розвитку української мови позначено змінами в лексиці та словотворенні, що викликані внутрішньо- та зовнішньомовними чинниками. Зі здобуттям Україною незалежності відбувається утвердження української мови в статусі державної. З усталенням її науково-технічного та офіційно-ділового стилів, відбувається подальша диференціація функціональних стилів літературної мови, посилюється інтеграція стилів, міграція слів з одного стилю в інший. Динамічність мови науки тісно пов'язана з соціокультурними змінами у суспільстві, які актуалізують потребу творення нового наративу та трансформації мови науки.

Активну роль у сучасній українській номінації відіграє словотворення, що оформляє нові слова, пристосовує до норм літературної мови неозапозичення. Нові слова виконують різне «соціальне замовлення», а отже, по-різному входять до українського лексикону і впливають на його будову (Динамічні процеси 2008).

У перекладених українською нормативних документах Ради Європи та інших міжнародних організацій, впродовж 2000-х рр. домінували гібридні терміни *народ рома*, або *народ рома та тревеллерс*, або *народності сінті і рома*, як «однієї з найбільш дискримінованих та переслідуваних етнічних груп у світі». Такі конструкції в Україні у подальшому не транслювались ані науковцями, ані більшістю журналістів. Трансформація *рома* в українській мові в термін *роми*, «ромська національна меншина» відбувалась стихійно впродовж кінця 1990-х – 2000-х рр. і постфактум закріпилась в офіційній мові, зокрема у нормативно-правових документах найвищого рівня (Розпорядження 2013). Ця еволюція відбулась і в назві спеціальної програми Міжнародного фонду «Відродження», що опікується ромською проблематикою. Спочатку, в 1990-х рр. вона носила назву «Рома України», а нині – «Ромська програмна ініціатива». Але загалом можемо констатувати мовний плюралізм в авторському стилі

українських дослідників і співіснування усіх цих термінів в наукових роботах різних авторів.

5. Політкоректність у суспільному та науковому дискурсах

Політкоректність визначається дослідниками як «очищений», «правильний» варіант мови, який виключає чи зводить до мінімуму дискримінацію деяких груп, що знаходяться в невідгідному соціальному становищі (Тер-Минасова 2000: 216). У кожній країні є лінгво- і соціокультурні передумови, які або сприяють, або, навпаки, перешкоджають формуванню мови політкоректності (Майба 2011: 203).

Політкоректність як характерна риса політичної культури є багатоаспектним лінгвокультурним феноменом. Започаткована в американській політичній культурі, ця ідеологія згодом була сприйнята європейськими країнами. Слововжиток політкоректних слів і виразів має на меті сприяти формуванню безконфліктного дискурсу між різними верствами суспільства. Ідеологія політкоректності спрямована на заміну узуально-маркованої лексики з негативною конотацією лексичними одиницями з позитивною конотацією. Питання про ідентичність Європи знову набуває нетривіального значення, бо гострою є потреба відповіді на нього. Як зазначають Е. Марушиакова та В. Попов, «[н]ыне прослеживается стремление воссоздавать и проецировать в разнообразных формах историческую неомифологию, что особенно ярко проявляется в кризисных ситуациях» (Марушиакова, Попов 2008: 29). Найвний прогрес поки що не можна порівняти з тим обсягом роботи, який варто виконати для подолання глибоко вкоріненої і широко поширеної соціальної ізоляції циган.

В 1999 р. Європейська Комісія офіційно перейшла до вживання терміну *Roma*, надаючи перевагу перед *Gypsy*, – основною була аргументація прагнення політкоректності. В подальшому, прагнучи уникати конфліктнозорієнтованих дискурсів, Європейський Союз лобював прийняття уніфікованої термінології з метою формування консенсусного поля.

Політично коректні ідеї часто висловлюються пом'якшеними виразами, тобто за допомогою евфемії (ґрунтується на здатності евфемізму приховати або пом'якшувати негативні явища номінативного поля, закріплені в стереотипах мовної свідомості спосіб сприяючи заспокоєнню адресата), дотримання ввічливості (у такий спосіб мовець дбає про власний імідж, користуючись загальноприйнятими у відповідній соціальній групі позначеннями) та уникнення табуованих висловлювань. Евфемізми вуалюють або приховують

неприємне й неприйнятне в явищі, подаючи його крізь призму нейтральної чи позитивної конотації. Евфемізми не обов'язково передбачають маніпуляцію, вони можуть використовуватись і заради політкоректності як «пом'якшені» найменування, що не підштовхують до думок та дій всупереч інтересам реципієнта і дозволяють уникати дискримінації.

6. Комунікативно-практичне значення дискурсу

Повноцінне спілкування між представниками різних культур можливе лише за наявності певного загального, так званого фонового знання, властивого як адресанту, так і адресату. Це ставить учасників комунікації в рівноправне становище в інтелектуальній сфері, позаяк сприйняття іншої культури дозволяє зблизити когнітивні рівні комунікантів. У багатьох випадках реакція згоди зумовлюється не стільки власним ставленням до висловленого, скільки принципом ввічливості, обізнаністю реципієнта з «неписаними», проте загальноприйнятими етикетними правилами мовленнєвої поведінки, з узвичаєною для певного суспільства «комунікативною грою». Відповідно до стратегії позитивної ввічливості під час комунікації (згідно теорії «лінгвістичної ввічливості» П. Брауна та С. Левінсона) (Brown 1987), висловлювання етикетної згоди мають відтінок примусовості, в основі якої лежить не тиск із боку адресанта, а бажання адресата з етичних міркувань запропонувати комунікативну підтримку в процесі міжкультурного діалогу.

7. Висновки

Отже, дискурс як соціально орієнтована мова є складним соціолінгвістичним феноменом сучасного комунікативного середовища, що детермінується соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними й іншими чинниками. Він включає як певну лінгвістичну структуру, так і екстралінгвістичні знання про світ, думки, установки, цілі адресата, необхідні для розуміння тексту, тож характеризується певною спільністю світу, який твориться в процесі розгортання дискурсу його автором і інтерпретується його реципієнтами.

Вивчення етнонімів, закономірностей їх виникнення, розвитку та вживання тісно пов'язане з вивченням самих етносів. Самоназивання як вираження самосвідомості та називання іншими, стереотипізоване усвідомлення ззовні, становлять одну із найважливіших ознак певної етнічної єдності. Етнонім як родове, загальне поняття має специфічний зміст. Якщо розглядати бук-

вальне значення, то цей термін може позначати не лише певний етнос, але в циганській мові – ще й соціонім (Matras 2002: 25).

Використання етнонімів на позначення не завжди моноетнічних спільнот та єдностей викликає у етнологів певне заперечення. Їх узагальнила М. Смірнова-Сеславінська: «екзоетнонім *циган* не можна вважати еквівалентом слова *ром*. Назвою *цигани* позначають, по-перше, циган-ромів. По-друге, представників інших, споріднених з ними груп європейських циган, з іншими самоназвами (кале, каале, сінті, мануш та ін.); в діалектах більшості цих груп існує соціонім *ром* для позначення внутрішньоетнічних соціальних відносин. По-третє, циганами називають також споріднених європейським циганам вірменських *лómів* і переднеазиатських *дóмів*. По-четверте, до циган відносять також групи, які не мають прямого зв'язку з *ромами*, *ломами* і *домами* циганоподібні групи Середньої Азії, а також деякі інші групи, які мають інше походження, але ведуть типологічно подібний мобільний спосіб життя» (Смирнова-Сеславинская 2013).

У суспільній сфері України, етнонім-неологізм *роми*, утворений шляхом запозичення із застосуванням правил відмінювання українською, впродовж останнього десятиліття почав конкурувати і навіть замінювати етнонім *цигани*. Неологізм – це поняття стилістичне, експресивне, привертає увагу читача своєю «незвичністю», «новизною». Вивчення неологізмів пов'язане зі зміною суспільства, на відміну інших одиниць мови, оскільки нові слова більшою мірою характеризують епоху, ніж мову. Нові слова, які з'явилися впродовж останніх 10 років, крім того, що вони майже втратили свій так званий «ефект новизни», набули широкого поширення.

У багатьох випадках етнічні ідеологеми звучать як заклики, як привід для етнічного згуртування, як засіб етнічної мобілізації. Отже, можна зробити висновок, що зусилля, що вживаються ромами щодо формування концепції політкоректності термінів *ром*, *ромський*, слугують досягненню низки цілей, серед яких передусім, – конструювання загальнонаціональної ідентичності, національне відродження, створення нації, а також етнічна і політична мобілізація. В останні десятиліття дії, зроблені окремими ромськими активістами, призвели до виникнення фундаменту, на якому з різномірної циганської спільноти (або, скоріше, спільнот) повинна сформуватися єдина нація ромів (Marushiakova, Popov 2005: 31).

Втім не слід забувати, що розуміння етносу в етнографії та історії відрізняється від уявлень про етнос як об'єкт лінгвістичного дослідження. Межа між нейтральним, прийнятним в звертанні етнонімом і експресивним етнофілізмом досить тонка, вживання останніх може стати не лише перешкодою в комунікації, а й порушити її хід.

Якщо спробувати простежити поширення побутування терміну *роми* і визнання його як мовної норми в українському офіційному діловодстві, нор-

мативно-правовій базі, так і в публічному просторі України, цей процес впро- довж останнього десятиріччя відбувається у форматі ланцюжка: *цигани* → *цигани (рома)* → *цигани (роми)* → *цигани/роми* → *роми (цигани)* → *роми*.

В даному випадку з політкоректною трансформацією етноніму *цигани* → *роми* ми навряд чи можемо стверджувати про автоматичну зміну став- лення українського суспільства до ромського етносу. Як і раніше «ромські питання» залишаються проблемною зоною публічної комунікації в суспіль- ному і науковому дискурсі як в форматі (макросуспільство/цигани) «неро- ми/роми», так і у форматі «роми/роми» в процесі розвитку міжкультурної взаємодії, дво- та багатомовності самих носіїв циганських діалектів і роз- витку багаторівневої структури їх ідентичності в суспільствах Європи.

Список використаних джерел та літератури

- Агаркова, И. Ю. 2011. Воплощение стереотипных представлений об этноментальных особенностях представителей других народов во фразеологии украинского языка (на материале фразео- семантических групп «евреи» и «цыгане»). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»* 24(63)/1/2: 3-9.
- ВТССУМ. Великий тлумачний словник сучасної української мови. http://ukrainian_explanatory.academic.ru/194120/циганерія (10.08.2016)
- Гороф'янюк, І. 2010. Етноніми як база творення українських флорономенів. В: *Мовознавчі студії. Випуск 3: Діалект у лінгвокультурологічному просторі (За матеріалами Міжнародної наукової конференції на пошану 100-річчя від дня народження професора Гаврила Шила)*. Дрогобич: Швидкодрук: 42-50.
- Грінченко, Б. Д. 1907-1909. *Словарь української мови*. 4 т. К.
- Динамічні процеси. 2008. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго.
- Зіневич, Н. О. 2005. *Циганський етнос в Україні: історіографія та джерела*. Автореферат дисертації на присудження ступеня кандидата історичних наук. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Зіневич, Н. 2016. *Вектори розвитку академічних ромських студій в Україні: історіографічний дискурс, термінологічні проблеми в антропологічній перспективі*. огляд підготувала Оксана Годованська. <http://social-anthropology.org.ua/seminars/vektory-rozvytku-akademichnykh-romskykh-studiy/> (10.08.2016)
- Калько, В. В. 2015. Асоціативно-термінальна мотивація українських назв риб. *Мовознавчий вісник* 20: 44-50.
- Козеллек, Р. 2005. *Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу*. К.: Дух і літера.
- Курочкін, О. 2008. Карнавальні «цигани»: етнічний стереотип і обрядова маска. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* 15: 255-269.
- Котелова, Н. З. 1978. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов. *Новые слова и словари новых слов*. Л.: Наука ЛО: 5-26.
- Любка, А. 2015. *Циган – це циган?* <http://www.books-xxi.com.ua/index.php/news/180-tsyhan-tse-tsyhan-andrii-lyubka> (17.07.2016)
- Майба, В. В. 2011. Рецензия политкорректности в русской лингвокультуре. *Евразийская лингвокуль- турная парадигма и процессы глобализации: история и современность*: Материалы II Между- народной научной конференции 10-11 ноября 2011 г. Пятигорск: ПГЛУ: 202-207.
- Марушиакова, Е. / Попов, В. 2008. Холокост и цыгане. Конструирование новой национальной ми- фологии. *Голокост і сучасність* 2(4): 29-42.
- Міняйло, Р. 2013. *Культурно-національний і регіональний чинники постання українських іхтніонімів*. https://keui.files.wordpress.com/2013/12/38_minaylo.pdf (10.08.2016)
- Редько, Ю. К. 1966. *Сучасні українські прізвища*. К.: Наукова думка.

- Розпорядження 2013. *Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року»* від 11 вересня 2013 р. № 701-р. Верховна Рада України. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-p> (17.07.2016)
- Романюк, М. 2005. *Соціально зумовлені інновації в ономастикон Закарпаття кін. XX – поч. XXI ст.* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філол. наук. Ужгород. СУМ. 1970-1980. *Словник української мови*. 11 т. К.
- Смирнова-Сеславинская, М. 2013. Проблема субъекта речи и межкультурной коммуникации лингвоантропологическом исследовании. Что такое «ром» с точки зрения носителя цыганского языка? *Культурологический журнал* 1 (11). http://www.cr-journal.ru/rus/journals/188.html&j_id=13 (17.07.2016)
- Тер-Минасова, С. Г. 2000. *Язык и межкультурная коммуникация*. М.: Слово/ Slovo.
- Тяглий, М. 2009. «Другорядний» геноцид: пораймос як елемент в історичній пам'яті українського суспільства й інструмент конструювання ідентичності ромів http://ww2-historicalmemory.org.ua/abstrakt_u/35.html (10.06.2016)
- Ужченко, В. Д. / Ужченко Д. В. 2007. *Фразеологія сучасної української мови*. К.: Знання.
- Українські приказки 1993. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* / Укладач М. Номис. К.: Либідь.
- Шаповал, В. В. *Лингвистические рассуждения об альтернативе «цыгане – ромы»*. <http://www.liloro.ru/romanes/shapoval17.htm> (17.07.2016)
- Шаповал, В. В. 2013. Цыганско-славянские языковые контакты и источники их изучения. В: К. А. Кожанов, С. А. Оскольская, А. Ю. Русаков. ред. *Цыганский язык в России. Сборник материалов Рабочего совещания по цыганскому языку в России, Санкт-Петербург, 5 октября 2012 г.* СПб.: Нестор-История: 43-49.
- Brown, Penelope / Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge.
- Davidová, Eva. 2011. On the beginnings of International Romani Movement (for the 40th Anniversary of the World Romani Congress – 1971). *Studia romologica* 4: 184-195.
- Marushiakova, Elena / Popov, Veselin. 2005. The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. In: Wojciech T. Burszta / Tomasz Kamusella / Sebastian Wojciechowski. eds. *Nationalisms Across the Globe. An overview of the nationalism of state-endowed and stateless nations*. Poznań: School of Humanities and Journalism: 433-455.
- Matras, Yaron. 2002. *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge.
- Rom sau țigan. 2012. *Rom sau țigan. Dilemele unui etnonim în spațiul românesc*. Editori: István Horváth și Lucian Nastasă. Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale. Cluj-Napoca.